

UOT 372.8

Aynur Valeh qızı Qarayeva
Sumqayıt Dövlət Universitetinin müəllimi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0000-2785-6587>
E-mail: aynur.qarayeva.1984@mail.ru
[https://doi.org/10.69682/arti.2025.92\(2\).115-118](https://doi.org/10.69682/arti.2025.92(2).115-118)

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ LEKSİKOQRAFİYANIN TƏDRİSİ

Айнур Валех гызы Гараева
преподаватель Сумгаитского Государственного Университета
доктор философии по филологии

ПРЕПОДАВАНИЕ ЛЕКСИКОГРАФИИ НА УРОКАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Aynur Valeh Garayeva
lecturer at Sumgait State University
doctor of philosophy in philology

TEACHING LEXICOGRAPHY IN AZERBAIJANI LANGUAGE LESSONS

Xülasə. Leksikoqrafiya lüğətlərin tərtib edilməsinin həm praktikası və nəzəriyyəsi ilə məşğul olur. Lüğətlərdə müxtəlif sözlər müəyyən qayda ilə düzülür, şərh olunur. Lüğətlər diaxron və həm sinxron aspektdə tərtib edilir. Linqvistik lüğətlərdə dilin mövcud materialları lüğətin məqsəddən asılı olaraq müxtəlif aspektlərdən izah edilir. Lüğətlərin köməyi ilə sözlərin qədim və müasir formalarının, mənalарının təhlilini aparmaq, müxtəlif tarixi dövrlərdə onların işlədilməsinin dəqiqləşdirmək imkanı əldə edilir. Müstəqillik illərində lüğətçilikdə milli leksikoqrafiya ənənələrini təkmilləşdirməklə sürətli inkişaf diqqəti cəlb edir. Bu gün leksikoqrafiya yeni bir dövr, mərhələ yaşayır. Son dövrlər qlobal internet şəbəkəsi yaranması ilə əlaqədar olaraq lüğətlərin tərtibində dəyişiklik baş vermişdir. Müasir leksikoqrafiyanın əsas inkişaf istiqamətlərindən biri lüğətlərin kompüterləşdirilməsi, elektronlaşmasıdır. İnternet istifadəçiləri üçün nəzərdə tutulmuş elektron lüğətlərin yaradılması leksikoqrafiyanın inkişafında yeni mərhələdir. Bu gün müasir dilçiliyin marağına səbəb olmuş elektron lüğətlərin sayı durmadan artır. Mövcud olan axtarış sistemləri əsasında məlumatları müxtəlif elektron lüğətlərdən tapmaq mümkündür. Lüğətlərin keyfiyyətini yüksəltmək bu gün Azərbaycan dilçiliyinin qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdəndir.

Açar sözlər: lüğət, leksikoqrafiya, izah, söz, lüğətçilik

Аннотация. Лексикография занимается как практикой, так и теорией составления словарей. В словарях различные слова располагаются и толкуются в определенном порядке. Словари составляются как с диахронической, так и с синхронической точки зрения. В лингвистических словарях существующие материалы языка объясняются с разных сторон, в зависимости от назначения словаря. С помощью словарей можно проанализировать древние и современные формы и значения слов, а также выяснить их употребление в различные исторические периоды. Обращает на себя внимание бурное развитие лексикографии в годы независимости, совершенствование национальных лексикографических традиций. Сегодня лексикография переживает новую эпоху, новый этап. В последнее время в связи с появлением глобальной сети Интернет произошли изменения в составе словарей. Одним из основных направлений развития современной лексикографии является компьютеризация и электронизация словарей. Создание электронных словарей, предназначенных для пользователей Интернета, является новым этапом в развитии лексикографии. Сегодня число электронных словарей, вызвавших интерес современной лингвистики, постоянно увеличивается. На основе существующих поисковых систем можно найти информацию в различных электронных словарях. Повышение качества словарей является одной из важнейших задач, стоящих сегодня перед азербайджанским языкознанием.

Ключевые слова: словарь, лексикография, объяснение, слово, лексикография

Abstract. Lexicography deals with both the practice and theory of compiling dictionaries. In dictionaries, various words are arranged and interpreted in a certain order. Dictionaries are compiled in both diachronic and synchronous aspects. In linguistic dictionaries, the existing materials of the language are explained from various aspects depending on the purpose of the dictionary. With the help of dictionaries, it is possible to analyze the ancient and modern forms and meanings of words, and to clarify their use in different historical periods. During the years of independence, rapid development in lexicography by improving national lexicographic traditions attracts attention. Today, lexicography is experiencing a new era, a stage. In recent times, changes have occurred in the compilation of dictionaries due to the emergence of the global Internet. One of the main development directions of modern lexicography is the computerization and electronization of dictionaries. The creation of electronic dictionaries intended for Internet users is a new stage in the development of lexicography. Today, the number of electronic dictionaries that have aroused the interest of modern linguistics is constantly increasing. It is possible to find information in various electronic dictionaries based on existing search systems. Improving the quality of dictionaries is one of the most important tasks facing Azerbaijani linguistics today.

Key words: dictionary, lexicography, explanation, word, lexicography

Azərbaycan dili dərslərində leksikoqrafiyanın tədrisinin rolu böyükdür. Dil öyrənmənin asanlaşdırılmasına, şagirdlərin nitq, yazı bacarıqlarının inkişafına, fənlərarası əlaqələrin qurulmasına xidmət edir. Müasir tədris prosesində bu sahədən istifadə təhsilin keyfiyyətinin artırılmasına şərait yaradır.

Leksikoqrafiya dilçiliyin ən çox müraciət edilən sahələrindəndir. Lüğətlər milli mədəniyyətin vacib bir elementidir və onlar xalqın mədəni inkişafına, tələbatına görə yaranır. Leksikoqrafiya lüğətlərin tərtibi qaydalarından, nəzəri əsaslarından, lüğətlərin növlərindən, quruluşundan, və başqa cəhətlərindən bəhs edən dilçiliyin bir sahəsidir. Müasir lüğətlərin məzmun və xarakteri nəzərə alınaraq ensiklopedik və linqvistik lüğətlər olmaqla iki qrupa bölünür. Lüğətlər müxtəlif növ olurlar. Onların quruluşları, tərtibi qaydaları bir-birindən fərqlənir. Bəzi lüğətlərdə sözün izahı, bəzilərində isə onların düzgün yazılış forması, tələffüz şəkli öz əksini tapır. Lüğətlərin tərtib edilməsində fərqli üsullar mövcuddur. Lüğətlərin tərtib edilməsində iki üsuldan (yuva və əlifba) geniş istifadə edilir.

Leksikoqrafiya dilçiliyin qədim sahələrindən hesab edilir, eradan əvvəl dövrdə lüğətlərin mövcud olduğu məlumdur. Türk dillərinin lüğətçilik tarixi XI əsrdən Mahmud Kaşğarının «Divani-lüğət-it türk» əsəri ilə başlanır. Orta əsrlərdən bu günə qədər Azərbaycan lüğətçiliyinin tarixi, onun keçdiyi tarixi inkişaf yolu müasir tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş və dərinlən təhlil edilmişdir. Bu sahədə müxtəlif əsərlər yazılmışdır. Lüğətçilik, nəzəri lüğətsünashlığın inkişafı ilə bağlı Soltan Məcid Qənizadə, Heydər Hüseynov, Vəli Xuluflu, Ruhulla Axundov, Əliheydər Orucov, Məmməd

Tağıyev, Bəhruz Abdullayev, İsmayıl Məmmədli və başqa Azərbaycan alimlərinin tədqiqatları əhəmiyyət daşıyır.

Leksikoqrafiya lüğətlərin tərtib edilməsinin həm praktikasını və nəzəriyyəsi ilə məşğul olur. Lüğətlərdə müxtəlif leksik vahidlər müəyyən qayda ilə düzülür, bu və ya digər cəhətdən şərh olunur. Bəzi alimlər leksikoqrafiyanı leksikologiyanın tərkib hissəsi, bəziləri isə müstəqil bir sahəsi hesab edirlər. Lüğətçilik qrammatika, üslubiyyat ilə də sıx bağlıdır. Lüğətlər məqsədinə, quruluşuna, funksiyasına görə bir-birindən fərqlənirlər. Lüğətlərin tərtibatı ilə elmi biliyi, hazırlığı olan, təhlil etməyi bacaran alimlər, leksikoqraflar məşğul olmalıdırlar. Uğurlu nəticə əldə etməkdə əsas məsələlərdən biri də düzgün tədqiqat metodlarının seçilməsidir. Müasir dövrdə Azərbaycan dilində müxtəlif növlü lüğətlər hazırlanmışdır. Müstəqillik əldə etdikdən sonra kiril qrafikalı əlifbadan latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçilməsi ilə orfoqrafiya qaydaları yenidən işlənib hazırlandı. Dəyişən əlifba əsasında əlifba üsulu ilə tərtib edilən lüğətlərin hazırlanması vacib şərt oldu. Dəfələrlə əlifba dəyişilməsinə məruz qalmış ana dilimizdə yazılmış lüğətlərdə əlifba sırasında fərqlər vardır.

Linqvistik lüğətlərdə dilin mövcud materialları lüğətin vəzifə və məqsədlərindən asılı olaraq müxtəlif aspektlərdən izah edilir. Linqvistik lüğətlərin bir neçə növü (orfoqrafiya lüğəti, orfoepiya lüğəti, vurğu lüğəti, izahlı lüğət, tərcümə lüğətləri, arxaizmlər lüğəti, terminoloji lüğətlər, etimoloji lüğətlər, omonimlər lüğəti, paronimlər lüğəti, sinonimlər lüğəti, tarixi lüğətlər, əcnəbi sözlər lüğəti, frazeoloji lüğətlər, onomastik lüğətlər, dialektoloji lüğətlər və s.) vardır.

Azərbaycan dilçiliyində elmi araşdırmaların aparılmasında lüğətlərin rolu əvəzsizdir. Müasir dövrdə dilimizdə “lüğət” sözü ilə yanaşı həm də “sözlük” terminindən istifadə olunur. Bu da müasir türk dilinin təsiri ilə bağlıdır. Müstəqillik illərinə qədər Azərbaycan dilçiliyində sözlük deyərkən lüğətdə izah olunan sözlərin cəmi nəzərdə tutulurdu. Sözlüyün zənginliyi daha çox qarşıya qoyulan məqsəddən, tərtibçinin istəyindən asılıdır. Lüğətlər diaxron və həm sinxron aspektdə tərtib edilir. Sinxron aspektdə hazırlanmış lüğətlərdə diaxron lüğətlərdən fərqli olaraq ilk dəfə sözün hansı mənbədə, qaynaqda qeyd alındığı göstərilir, dəyişmə mərhələləri qeyd olunmur.

Lüğətlərin tərtibində lüğətlərin tipinin, vəzifələrinin, mövzusunun müəyyənləşməsindən sonra ilk iş sözlüklərin yaradılmasıdır. Burada əsas amil birbaşa olaraq lüğətin tipi ilə bağlıdır. Leksikoqrafın qarşısında duran əsas problemlərdən biri də sözlərin siyahıya alınma məsələsidir. Bu lüğətin gələcəkdə nə dərəcədə əhəmiyyətli olub-olmayacağını müəyyənləşdirən əhəmiyyətli faktorlardan biridir.

Dünyada baş verən siyasi, mədəni, iqtisadi dəyişikliklər, texnologiyaın inkişafı dilə təsir edir. Müasir dövr Azərbaycan xalqının elmində, tarixində inkişaf dövrüdür. Bu səbəbdən dildə yeni sözlər yaranır, yaxud başqa dillərdən sözlər alınır, leksik vahidlərin semantikasında dəyişiklik baş verir. Bu da izahlı lüğətlərin zamanla yenisinin tərtib edilməsini labüd edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə dilin lüğət fondu dəyişdikcə izahlı lüğətlərin tərtib edilməsi təbii haldır. Bu baxımdan mövcud olan izahlı lüğət leksikada baş verən dəyişiklikləri və üslubi mənalara əks etdirməlidir. *“Lüğətdə sözlərə izah verilmədən onların bu və ya digər bir yerdə işləyən məhəlli mənalalarının deyil, xalqımızın əksəriyyəti tərəfindən başa düşülən və işlədilən mənalalarının verildiyini nəzərdə tutmalıdırlar”* (1.s.26)

Leksikoqrafiya nəzəriyyəsində izahlı lüğətlər tərtib olunarkən lüğətdə yer almış baş sözün yanında onun qrammatik, etimoloji, üslubi xüsusiyyətləri qeyd olunur və xüsusi ixtisarlara göstərilir. Lüğət məqaləsində sözlərin üslubi cəhətdən semantikasi müəyyənləşir, mətnə daşıdıqları fərqli mənalara verilir. İzahlı lüğətlər birdilli lüğətlərə aid edilir. Ə. Orucov məna ardıcılığını aşağıdakı kimi göstərir: *“Sözün tarixən bir-birindən fərqli olan mənalara varsa,*

sözün məna inkişafı onun müasir mənasının tərifindən başlayır; sözün əvvəlcə bugünkü mənası, sonra isə köhnəlmiş mənalara verilir” (2, s. 15) İzahlı lüğətlərdə funksional prinsip əsas götürülərək sözün dilin müasir dövrdəki işləklilik xüsusiyyətləri təyin edilir. Sıralamada semantikasına həqiqi məna ilik olaraq birinci göstərilir. Sonra isə digər mənalara verilir. Müasir dövrdə lüğətlər tərtib edilərkən adətən lüğətin əvvəlində, yaxud sonunda qəbul olunmuş şərti işarələr və ixtisarlara barədə məlumat verilir. X. Heydərova lüğətçiliyin aşağıdakı funksiyalarını göstərir: “1. Mütaliə; 2. Mənbələrdən sitatların toplanması; 3. Sitatlardakı leksik vahidlərin əlifba sırası ilə yığılması, elektron kartotekanın təşkili; 4. Sitatların semantik cəhətdən çeşidləndirilməsi; 5. Lüğət məqalələrinin lüğətin funksiyasına uyğun şəkildə tərtibi.” (1, s. 23)

Tərtib ediləcək lüğətin məqsədindən asılı olaraq ilk olaraq müvafiq hazırlıq işləri aparılır. Tərtibçinin düzgün mənbələrdən istifadə etməsi, materialları toplaması zəruridir. Qarşıya qoyulan tələblərə cavab verən mənbələrdən materiallar seçilməsi lüğət tərtibçisinin əsas vəzifəsidir.

Lüğətdə əksini tapan istər milli, istərsə də alınma sözlərin ifadə etdiyi mənalara, həmçinin onların yazılışı, müxtəlif mənbələrə, ədəbiyyatlara əsaslanmaqla dəqiqliklə yoxlanılmalıdır. Lüğətin uğurlu tərtibatında hansı tədqiqat metodlarından istifadə olunması mühüm məsələlərdəndir. Lüğət məqaləsindəki şərh kifayət qədər tam dolğun olmalıdır. Hər bir söz normativə uyğun şərh olunmalıdır, bununla yanaşı həm də artıq informasiya ilə istifadəçilər yorulmamalıdır. Lüğətdə qarşıya qoyulmuş məqsəddən asılı olaraq tərtibçi bibliografik istinadları da göstərə bilər.

Hər dövrün ictimai-siyasi görüşləri, eləcə də elm və mədəniyyətin inkişafı lüğətçiliyin inkişafına öz təsirini göstərmişdir. XI-XIX əsrlərdə tərtib edilmiş lüğətlər həm Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin, ədəbi dil tarixinin, tarixi qrammatikasının elmi şəkildə tədqiq edilməsi üçün qiymətli material vermişdir. Tarixi lüğətlər dilimizin tarixi leksikasını öyrənmək baxımından çox qiymətli mənbələrdir. Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsi baxımından arxaizmlər, tarixizmlər lüğətlərinin tərtib edilməsi əhəmiyyətlidir. Lüğətlərin köməyi ilə sözlərin qədim və müasir formalarının, mənalalarının təhlilini aparmaq, müxtəlif tarixi dövrlərdə onların

işlədilməsinin dəqiqləşdirmək imkanı əldə edilir. Orta əsr lüğətləri ərəb əlifba quruluşu əsasında tərtib olunmuşdur. Tərcümə lüğətləri daha çox tədris xarakteri daşıyaraq dil öyrətmə məqsədli olmuşdur.

Müstəqillik illərində lüğətçilikdə də milli leksikoqrafiya ənənələrini təkmilləşdirməklə sürətli inkişaf diqqəti cəlb edir. Bu dövrdə leksikoqrafiya sahəsinə dair müxtəlif növ lüğətlər tərtib olunmuşdur.

Lüğətlərdə sözlər məqsəddən asılı olaraq müəyyən edilmiş qayda ilə düzülərək şərh olunur. Lüğətlərin tərtib olunmasının özünəməxsus cəhətləri mövcuddur. Məsələn, dialektoloji lüğətlər məqsədindən, vəzifəsindən asılı olaraq iki cür tərtib edilir:

1. Yalnız bir şivəyə, dialektə, yaxud ləhcəyə aid sözlərin lüğəti.

2. Dildə olan bütün şivə və dialektlərə aid sözlərin ümumi lüğəti.

Dialektoloji lüğətlərdə hər baş sözün qarşısında onun hansı dialektə və ya şivəyə mənsub olması, hansı nitq hissəsinə aid olması qeyd edilir. Bundan əlavə sözlərin mənasını daha düzgün, dəqiq izah etmək məqsədi ilə dialekt və şivələrdəki tələffüzünə aid nümunələr cümlələr şəklində verilir.

Lüğətlərdə izah edilən hər bir baş söz digərlərindən seçilmək üçün, adətən qara böyük hərflərlə qeyd edilir. Baş sözə dair verilən izah lüğət məqaləsi adlanır. Lüğət məqaləsi yığcam və aydın olmalı, burada ikimənalılığa, uzunçuluğa qətiyyənlə yol verilməməlidir.

Problemin aktuallığı. Etimoloji lüğəti tərtib edən leksikoqraf xalqın dilinə, tarixinə, adət-ənənəsinə, mədəniyyətinə məişətinə bələd olmalıdır. Etimoloji lüğətlərdə dərinlən araşdırmalar aparmaq

mütləq şərtədir. Məlumdur ki, etimoloji araşdırmalar olduqca mürəkkəb və çətinədir. Etimoloji lüğətlər tərtib edilərkən tədqiqatçının qarşısında duran mühüm və əsas vəzifələrdən biri də sözün tarixən mövcud olmuş formasını yaxud formalarını müəyyənləşdirməkdir. Müxtəlif dövrlərdə leksik vahidlərdə fonetik cəhətdən baş vermiş dəyişiklikləri üzə çıxarmaqdır. A. Qurbanov yazır ki, etimoloji arayışda sözün yaranma tarixi, müxtəlif deformasiyalara uğraması, ilk variantı, son variantı, dialektlərdə onun izi, onun paralelləri və s. verilir. Burada, daha doğrusu, xüsusi adın mənşəyi müəyyənləşdirilir. (3, s. 132) Etimoloji lüğətlər yalnız sözlərin izahı ilə kifayətlənmir, bu həm də morfemlərin aydınlaşdırılmasına kömək edir.

Problemin yeniliyi. Azərbaycanda apelyativ leksikaya aid xeyli lüğətlər nəşr edilmişdir. Dilimizdə apelyativ leksikanı əks etdirən lüğətlərlə yanaşı həm də onomastik vahidlərlə bağlı tərtib edilmiş lüğətlər də çoxdur. Onomastik lüğətlərin aşağıdakı növləri vardır: antroponimlər lüğəti, etnonimlər lüğəti, toponimlər lüğəti, hidronimlər lüğəti, zoonimlər lüğəti, kosmonimlər lüğəti, ktematonimlər lüğəti, təxəllüslər lüğəti, mifonimlər lüğəti, etimoloji onomastik lüğətlər və s.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Bu gün leksikoqrafiya yeni bir dövr, mərhələ yaşayır. Son dövrlər qlobal internet şəbəkəsi yaranması ilə əlaqədar olaraq lüğətlərin tərtibində dəyişiklik baş vermişdir. Müasir leksikoqrafiyanın əsas inkişaf istiqamətlərindən biri lüğətlərin kompüterləşdirilməsi, elektronlaşmasıdır. İnternet istifadəçiləri üçün nəzərdə tutulmuş elektron lüğətlərin yaradılması leksikoqrafiyanın inkişafında yeni mərhələdir. Bu gün müasir dilçiliyin marağına səbəb olmuş elektron lüğətlərin sayı durmadan artır.

İlkin olaraq bütün növ lüğətlərin keyfiyyətini yüksəltmək bu gün də Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdəndir.

Ədəbiyyat

1. Heydərova, X . Azərbaycan filoloji lüğətlərində ümumişlək olmayan sözlərin verilməsi / X . Heydərova. -Bakı:, - 2019. - 222 s.
2. Orucov, Ə. Azərbaycan dilinin filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları / Ə. Orucov -Bakı: - 1965. - 123 s.
3. Qurbanov, A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları (2 cildə) / A. Qurbanov. I cild, -Bakı: - 2019. - 280 s.
4. Babayev, A. Dilçiliyə giriş. Dərslik / A. Babayev. Bakı: Mütərcim, - 2017. – 720 s.
5. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti / -Bakı: Lider, - 2004. - 728 s.

Redaksiyaya daxil olub: 17.02.2025.